

Razvoj školstva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj od 1874. do 1910.: kvantitativni pokazatelji

FILIP TOMIĆ

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Trg Josipa Jurja Strossmayera 14
HR - 10000 Zagreb
filip.tomic108@gmail.com

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljeno/Received: 21.8.2022.
Prihvaćeno/Accepted: 12.10.2022.

VLATKA TOMIĆ

III. gimnazija
Dragojla Kušlana 52
HR - 10000 Zagreb
vlatka.tomic@skole.hr

U radu se raspravlja o ulozi vlasti Kraljevine Hrvatske i Slavonije, kao samoupravne jedinice u okviru Austro-Ugarske Monarhije, u stvaranju javnog, općeg i obveznog sustava pučkoga školstva. Na temelju analize različitih statističkih podataka, nastoji se preko odabranih pokazatelja postaviti osnovne teze o tome jesu li pokrenute obrazovne i školske reforme bile u praksi uspješne ili neuspješne. Dodatni zadatak rada jest iscrpnije, putem statističkih podataka, pružiti pokazatelje strukture obrazovanja i školstva na području sjeverozapadne Hrvatske. Iako je naglasak na pučkome školstvu, u radu se prikazuju osnovni podaci i za ostale školske i obrazovne razine srednjega obrazovanja, kako bismo mogli dobiti što potpuniju sliku obrazovanja kao jednog od najvažnijih područja u oblikovanju moderne države.

Ključne riječi: Kraljevina Hrvatska i Slavonija, obrazovanje, sjeverozapadna Hrvatska, školstvo, zakoni

1. ŠKOLSKI ZAKONI 1874. I 1888. TE STVARANJE NACIONALNOGA OBRAZOVNOG SISTEMA

»Masovno školstvo nije izraslo spontano iz narodnih potreba ili iz djelovanja tržišnih sila.«¹ Citiranom rečenicom povjesničar i sociolog obrazovanja Andy Green iznio je bit promišljanja o procesu uspostavljanja nacionalnih obrazovnih sistema u Europi u 19. stoljeću. Upravo u tom stoljeću, kao dio sveobuhvatnih strukturalnih sociopolitičkih i socioekonomskih promjena, koje često označavamo pojmom »modernizacija«, razvijaju se i »moderni« obrazovni sistemi. Taj nastajući »moderni« društveni poredak nije bio samo nastavak

»predmodernih« razvojnih društvenih procesa, nego je bio u nizu svojih aspekata distinktivan i kvalitativno drugačiji.² Njegov nerazdruživ, dapače vitalni dio, bio je proces formiranja »moderne« države, kako njezinog administrativno-političkog, tako i ideološkog aparata, povezanih s konceptima nacije i nacionalnosti. Pod svojom egidom »moderna« država preuzela je i usmjeravala i područje obrazovanja te je pokrenula procese promjene prijašnjih nesistematskih i voluntarističkih oblika obrazovanja u sistematsko, obavezno i masovno školstvo i obrazovanje kao državnu instituciju, što je također bilo kvalitativno različito od svih prijašnjih oblika obrazovanja.³ Dakle, vratimo li se citatu s početka članka i uklopimo li ga u gore grubo ocrtani proces

¹ Andy Green, *Education and State Formation: Europe, East Asia and the USA* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013), str. 297.

² Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism* (Cambridge: Polity Press, 1989), str. 33.

³ Green, *Education and State Formation*, str. 83-85.

razvoja modernog obrazovnog sistema, vidimo da on nije izrastao iz neke romantizirane predodžbe o postepenom ustoličenju prosvjetiteljskih ideala emancipacije svakoga pojedinca kao racionalne individue opskrbljene znanjem niti je on bio posljedica postepene evolucije ka sekularnoj političkoj demokraciji i liberalizmu. Nije se moderni obrazovni sustav razvio niti iz prvenstvene potrebe kapitalističkog industrijskog društva⁴. Zapravo, ključni društveni faktor razvoja modernih obrazovnih sistema nalazi se »u prirodi države i procesu oblikovanja države«, njezinoj potrebi za izučanim kadrovima, ali i potrebi »širenja nacionalne kulture i ucjepljivanja ideologije nacionalnosti te time oblikovanja političkog i kulturnog jedinstva cvatuće nacionalne države i učvršćivanja ideološke hegemonije njezinih dominantnih klasa«.⁵

Iznesene uvide možemo prenijeti i na ocrtavanje razvoja obrazovnih sistema u Habsburškoj Monarhiji. Iako su režimi apsolutističkih vladara u drugoj polovini 18. stoljeća, u vlastitom političkom interesu, nastojali uspostaviti začetke obrazovnog sistema koji bi bio kontroliran od središnjih vlasti, uspostavljanje distinktivno modernih obrazovnih sistema ipak možemo povezati s konsolidacijom političkog i teritorijalno-administrativnog sustava Monarhije u njezinoj inkarnaciji kao Austro-Ugarske Monarhije nakon 1867. U toj državnoj formaciji, kao samoupravna pokrajina u okviru Kraljevine Ugarske, uspostavljena je 1868. Kraljevina Hrvatska i Slavonija s autonomnim ingerencijama u područjima unutrašnjih poslova, pravosuđa te školstva i bogoštovlja. U Kraljevini Ugarskoj zakon o osnovnom školstvu, kojim je počeo proces uspostavljanja »jedinstvenog sustava osnovnog školstva u duhu jačanja i konsolidiranja mađarske nacionalne države«⁶, donesen je 1868. U Hrvatskoj i Slavoniji *Zakon ob ustrojstvu pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* dobio je kraljevu sankciju 14. listopada 1874., a počeo se provoditi od 1. listopada 1875.⁷ Taj zakon bio je dio širih reformskih napora administracije bana Ivana Mažuranića poduprtog saborskom većinom iz redova Narodne stranke, kojima se nastojalo na ključnim područjima pod ingerencijom

pokrajinske autonomije postepeno uvoditi građansko-liberalno uređenje i praksu. Otpori opozicijskih političkih i društvenih aktera i grupacija, kako onih konzervativnog, tako i onih progresivnijeg usmjerenja, a poglavito interesi mađarskih političkih aktera, koji su kontinuirano nastojali slabiti i krnjiti pokrajinsku autonomiju Hrvatske i Slavonije, otežavali su zakonsko donošenje namjeravanih reformi. Kada su reforme i bile donesene, vlasti bi se našle pred problemom njihove provedbe, uglavnom uslijed nedostatka financija i kadrova.⁸ Sa sličnim poteškoćama, što ćemo pokazati i analizom podataka u ovome članku, suočilo se i pri provođenju zakona o pučkim školama. Ipak, u normativnom smislu, intencije i odredbe Zakona odgovarale su ključnim strukturalnim promjenama koje je Margaret Archer prepoznala u obrazovnim reformama diljem Europe u 19. stoljeću. Prema njoj radi se o:

a) unifikaciji – različite ustanove i aktivnosti podvođe se pod središnju nacionalnu administraciju, specijaliziranu za obrazovanje;

b) sistematizaciji – stvara se unificirani obrazovni sistem s reguliranim pristupom njegovim različitim dijelovima;

c) diferencijaciji – obrazovanje zadobiva autonomiju u odnosu na ostale dijelove društva;

d) specijalizaciji – obrazovne institucije razvijaju se na način da se usredotočuju na svoje specijalizirane funkcije.⁹

U kontekstu Hrvatske i Slavonije preuzimanje ingerencije nad obrazovanjem od strane pokrajinskih vlasti i počeci izgradnje, putem navedenih strukturalnih promjena, onoga što u osnovi možemo smatrati nacionalnim obrazovnim sistemom, suočilo se u praksi prvenstveno s izazovom dekonfesionalizacije školstva jer upravo su crkve bile institucionalni akteri koji su imali uoči reformi u najvećoj mjeri nadzor nad područjem obrazovanja. Dekonfesionalizacija školstva nipošto nije značila njegovu ateizaciju, pa čak niti izrazitiji sekularizam jer, iako su reformatori gotovo revolucionarnim rječnikom proklamirali da je »osvanula zora novoj kulturi i novoj školi«¹⁰, da se »raširuje opseg učevne osno-

⁴ Isto, str. 36-55.

⁵ Isto, str. 298.

⁶ Horst Haselsteiner, »Škola i obrazovanje u Ugarskoj u doba dualizma«, u: Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* (Zagreb: Naprijed, 1997), str. 265.

⁷ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VI (Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zem. vlade, 1911), str. 454-455.

⁸ Mirjana Gross; Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992), str. 369-373.

⁹ Green, *Education and State Formation*, str. 76-77.

¹⁰ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII (Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zem. vlade, 1911), str. 13.

ve prema neodoljivim zahtjevima kulture«¹¹ te da »pučka škola, koja je u prvoj polovici XIX. vijeka mirno vjekovala, mičući se stalnim kolotečinama, u drugoj se polovini postavlja na druge šire temelje i teži za višim ciljevima prema povišenim zahtjevima prosvjetnih politika«¹². Ipak je u prvom stavku Zakona iz 1874. postavljeno na prvom mjestu u slijedu da je pučkoj školi zadatak da djecu »religiozno i ćudoredno odgaja«, zatim da »duševne i tjelesne sile razvija«, a tek naposljetku da ih »za građanski život obćem znanju i umienju podučava«.¹³

Navedeni ciljevi osnovnog obrazovanja ostali su nepromijenjeni do kraja razdoblja koje u ovome članku razmatramo, ali ono što nije ostalo nepromijenjeno jest sám Zakon. Naime, 1888. donesen je novi *Zakon ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Novi zakon bio je potreban uslijed konačnog pripajanja područja Vojne krajine Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1881. i posljednje administrativno-teritorijalne reorganizacije Kraljevine 1886. Glavni strukturalni i pedagoško-didaktički ciljevi reforme područja obrazovanja i školstva ostali su isti. Međutim, Zakon je odražavao političke promjene i interese pokrajinskih vlasti. Donesen je u razdoblju učvršćene vlasti bana Khuena Hedervaryja, za vrijeme kojega je prevladavala orijentacija da politički, društveni i gospodarski procesi unutar pokrajine budu u suglasju s interesima mađarskih vladajućih krugova u Ugarskoj. Zakon je stoga iskazivao namjeru što snažnije kontrole pokrajinskih vlasti nad obrazovnim i školskim aparatom te je također pružao koncesije potencijalnim političkim saveznicima pa je olakšavao, primjerice, uspostavljanje i egzistenciju konfesionalnih i srpskih autonomnih škola. Vratimo li se onim četirima strukturalnim promjenama koje je prepoznala Margaret Archer, mogli bismo reći da je modificirani Zakon ponešto oslabio načela unifikacije i diferencijacije obrazovnog sustava, iako u svojoj biti nije narušio osnovni smjer obrazovnih reformi.

U gornjim odlomcima nastojali smo ocrtati društvene i političke okvire u kojima se odvijala izgradnja obrazovnih sistema u 19. stoljeću te smo unutar tih okvira nastojali uklopiti, ne zanemarujući i njegove osobitosti, razvoj obrazovnih politika i izgradnju modernog obrazovnog sistema i u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovini 19. stoljeća. Naravno, to smo uspjeli učiniti samo u najgrubljim crtama jer bi svaka obuhvatnija analiza zahtijevala ekstenzivniji teoretski i kompa-

rativni pristup, ulaženje u područje društvenih i političkih strukturalnih specifičnosti, kao i konkretnih odnosa između političkih i društvenih aktera i grupacija. Zadatak istraživanja prezentiranoga u ovome članku mnogo je jednostavniji. Nastao na temelju izlaganja sa znanstvenog skupa *Povijest školstva sjeverozapadne Hrvatske – u spomen na prof. dr. sc. Valentina Puževskog*, u članku se nastoji putem odabranih statističkih pokazatelja analizirati koliko su navedene reforme obrazovnog sustava imale uspjeha u praksi. Tom prvom istraživačkom cilju pridružujemo drugi, a taj je usmjeravanje posebne pažnje na razvoj školstva i obrazovanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i na njegovu usporedbu s drugim krajevima Hrvatske i Slavonije. Svjesni smo da statistički podaci ne mogu na ta istraživačka pitanja dati potpuni odgovor jer obrazovne reforme i njihove ishode ne čine samo kvantitativni pokazatelji. Međutim, u kontekstu reformi područja obrazovanja u drugoj polovini 19. stoljeća, dijakronijsko istraživanje statističkih podataka o onim neuralgičnim točkama koje su reformatori prepoznali kao ključne (nepismenost, slaba dostupnost i polazak škola, nedovoljan broj učiteljskog osoblja i sl.), može nam itekako dobro poslužiti kao sredstvo procjene uspješnosti reformi i kao indikator razloga njihovog relativnog (ne)uspjeha.

2. METODOLOŠKE NAPOMENE

Ova rasprava metodološki se temelji na deskriptivnoj analizi statističkih podataka povezanih s problematikom obrazovanja i školstva od 1874. do 1910. Vremenska odrednica ovoga članka pokriva spomenuto razdoblje zbog toga što je, kao što smo vidjeli, 1874. donesen prvi zakon koji je propisivao obvezno osnovno obrazovanje i koji je nastojao definirati nacionalni obrazovni sistem, a 1910. označava završnu godinu našega istraživanja zbog toga jer je tada proveden posljednji popis stanovništva u Austro-Ugarskoj Monarhiji, koji nam daje potpunije podatke o školstvu i obrazovanju te koji predstavlja dobru točku usporedbe s prijašnjim popisima i reprezentativan je za godine samoga kraja Austro-Ugarske Monarhije.

Jedan od osnovnih imperativa izgradnje »moderne« državne uprave bio je razvoj kapaciteta praćenja implementacije njezinih politika. Dok su i na području obrazovanja i školstva podaci do 1875. »nepiručni i raztrešeni«,¹⁴ nakon proglašenja reformskog zakona, od

¹¹ Isto, str. 15.

¹² Isto, str. 16.

¹³ Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv. VI, str. 435.

¹⁴ *Izješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./78.* (Zagreb: Kr. hrv.–slav.–dalm. zem. vlada, 1879), str. 3.

1877./1878. slijedilo je sustavno izdavanje godišnjih izvještaja o stanju školstva vladinog Odjela za bogošovlje i nastavu. Također, izrazito vrijedni izvori za školstvo postaju i popisi stanovništva koji su se, u razdoblju koje pokriva ovaj članak, provodili na području Kraljevina Hrvatske i Slavonije svakih deset godina (1880.–1910.). Ono, međutim, što u dijakronijskom pristupu ne čini podatke posve sumjerljivim za čitavo razdoblje našega istraživanja jest činjenica promjena administrativno-teritorijalne organizacije Hrvatske i Slavonije. Posljednja administrativno-teritorijalna reorganizacija provedena je 1886., kada je Hrvatska i Slavonija podijeljena na 8 županija (gradovi Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun su zakonom iz 1895. neposredno podređeni Zemaljskoj vladi).¹⁵ Dijakronijsko istraživanje statističkih pokazatelja iskazanih u popisima stanovništva 1880.–1910. donekle je olakšano činjenicom da su u važnim statističkim edicijama – *Statističkom godišnjaku I i II* – podaci iz popisa stanovništva 1880. prilagođeni prema administrativno-teritorijalnoj podjeli iz 1886. Ipak, to ostavlja podatke iz važnog nam prvog postreformnog *Izvešća o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1877./78.* uređene prema tada važećoj administrativno-teritorijalnoj podjeli. Bez obzira na njihovu nepotpunu usporedivost s kasnijim podacima, uvjereni smo (što ćemo nastojati i pokazati) da su ti podaci dovoljno iskoristivi za izvlačenje pouzdanih analiza.

Drugi metodološki problem koji moramo adresirati prostorna je odrednica ovoga istraživanja. Radi se, naime, o pojmu sjeverozapadne Hrvatske. Danas pod tim pojmom uglavnom ubrajamo područje pet županija Republike Hrvatske (Varaždinske, Koprivničko-križevačke, Krapinsko-zagorske, Međimurske, Zagrebačke) i grada Zagreba. Međutim, taj pojam nije bio poznat u razdoblju koji mi u ovome radu analiziramo niti je prostor Hrvatske i Slavonije obuhvaćao sva ta područja. Naime, prostor Međimurja i danas mu odgovarajuće Međimurske županije tada nije bio u sastavu Hrvatske i Slavonije, nego u sastavu uže Ugarske. Preostali dijelovi koje ubrajamo u sjeverozapadnu Hrvatsku bili su, prema administrativno-teritorijalnoj podjeli 1886., sastavni dijelovi širih županija. Stoga u ovome članku donosimo i analiziramo podatke za svaku od hrvatsko-slavonskih županija, a onda dodatno i za sve upravne kotareve, kao niže jedinice u sastavu županija, koji geografski pripadaju odrednici sjeverozapadne Hrvatske. Konkretno, to znači da smo u ovome radu iznosili podatke o svim kotarevima u Varaždinskoj županiji, o kotarevima Gjurgevac, Koprivnica i Križevci te grado-

vima Koprivnica i Križevci u Bjelovarsko-križevačkoj županiji, kao i o kotarevima Dugo Selo, Velika Gorica, Jastrebarsko, Samobor, Stubica, Sveti Ivan Zelina i Zagreb u Zagrebačkoj županiji. Također, u analizu smo uvrstili i gradove Zagreb i Varaždin.

3. ŠKOLSTVO I OBRAZOVANJE 1874.–1910.: KVANTITATIVNI PODACI

Zakon o pučkim školama iz 1874. nalagao je da sposobnost polaznja škole počinje s navršenom šestom godinom života, a obvezatnost polaznja škole počinje s navršenom sedmom godinom. Obvezatnost polaznja škole traje pet godina i, nakon toga, još dvije godine opetovne obuke (dva puta tjedno po dva sata) za onu djecu koja nisu nastavila daljnje obrazovanje (višu pučku školu, stručni tečaj ili srednje škole).¹⁶ Taj relativno skromni zakonski zahtjev, prema kojemu su djeca bila obvezna polaziti školu između 7. i 12. godine, a zatim do 14. godine još dvije godine povremene opetovne nastave, upućuje na to da je glavna briga vlasti bila pružiti barem najosnovnije obrazovanje što je moguće većem broju djece. Stoga polazna točka u našem razmatranju razvoja školstva i obrazovanja u iskazanom razdoblju mogu biti podaci o pismenosti stanovništva.

Iz gornje tablice razvidno je da je još 1910. godine ukupna pismenost stanovništva (koje je moralo, prema Zakonu iz 1874., u svom životnom vijeku polaziti školu) bila 52,81 %. Pri tome primjećujemo dvije diskrepancije: prva je rodna i odnosi se na primjetan nesrazmjer između pismenosti muškog i ženskog stanovništva, a druga se tiče odnosa grad-selo, pri čemu ovdje izneseni gradovi sjeverozapadne Hrvatske (a sličan obrazac ponavlja se i s drugim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji) bilježe znatno više udjele pismenog stanovništva. Što se dijakronijskog presjeka tiče, primjećujemo da se u tridesetogodišnjem razdoblju udio pismenih povećao u stanovništvu iznad pete godine starosti za 27,83 %, pri čemu je više porastao udio pismenih muškaraca (29,74 %), nego žena (25,91 %). U 18 kotareva sjeverozapadne Hrvatske, isključujući gradove (koji su iskazivali iznadprosječno visoke razine pismenosti u odnosu na Hrvatsku i Slavoniju 1880.), tek je šest kotareva iskazivalo viši udio pismenih muškaraca, a četiri kotara viši udio pismenih žena od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju. Prema popisu stanovništva 1910. ponovno

¹⁵ Božena Vranješ-Šoljan, »Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.–1918.)«, u: Franko Mirošević (urednik), *Hrvatske županije kroz stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 110.

¹⁶ Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, sv. VI, str. 438-441.

Tab. 1. Pismeni iznad 5 g. starosti (%)

Županije i kotarevi	1880.		1890.		1900.		1910.	
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.
Zagrebačka žup.	24,49	10,58	30,61	14,24	42,16	20,22	52,84	28,12
Dugo Selo	34,76	15,81	42,45	22,79	51,68	30,97	59,48	38,59
Velika Gorica	18,63	9,06	24,39	12,1	36,31	19,32	47,06	28,83
Jastrebarsko	22,36	9,01	30,94	15,2	44,83	22,92	55,59	34,91
Samobor	21,54	13,4	27,02	15,76	37,94	22,47	48,23	29,99
Stubica	19,11	8,8	25,83	15,32	38,69	17,25	52,4	28,72
Sveti Ivan Zelina	28,55	9,36	36,34	13,01	49,12	18,16	57,24	26,12
Zagreb	32,17	14,29	39,26	17,72	52,93	31,14	63,23	44,92
grad Zagreb	74,79	65,26	78,1	68,91	83,7	75,76	87,68	80,06
Varaždinska žup.	28,77	15,81	37,72	21,65	51,33	32,02	57,48	38,21
Ivanec	23,98	11,25	29,26	14,73	42,94	23,94	48,84	29,61
Klanjec	28,76	16,44	38,92	22,23	55,38	34,86	61,46	43,59
Krapina	26,73	10,61	36,17	15,49	47,13	19,54	55,17	27,04
Ludbreg	40,88	26,68	48,06	36,62	61,12	50,58	65,34	57,12
Novi Marof	27,52	12,53	34,72	17,12	47,23	24,75	54,22	21,69
Pregrada	25,38	14,15	38,64	22,29	56,15	38,21	59,74	40,85
Varaždin	35,49	24,51	45,2	30,52	57,41	42,05	63,11	47,52
Zlatar	21,85	9,32	31,4	13,02	45	21,85	54,13	30,75
grad Varaždin	70	62,5	74,27	66,38	81,23	70,85	84,32	73,77
Bjelov.–križ. žup.	37,67	20,21	46,91	29,46	60,36	43,38	66,29	52,62
Gjurjevac	41,72	24,48	50,58	34,64	63,38	49,59	67,15	57,99
Koprivnica	42,77	28,57	51,73	37,92	65,15	53,7	69,63	61,22
Križevci	26,64	12,55	38,34	21,89	52,3	33,28	58,76	42,34
grad Koprivnica	54,52	43,49	64,02	56,31	72,42	64,45	78,1	71,78
grad Križevci	65,67	58,91	72,98	65,42	79,02	69,98	81,71	72,91
Hrvatska i Slavonija	31,51	18,45	39,36	25,25	52,45	35,97	61,25	44,36

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I.* (Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1905), str. 60-61.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II.* (Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1917), str. 40-41.

je šest kotareva iskazivalo viši udio pismenih muškaraca, a pet kotareva viši udio pismenih žena u odnosu na prosjek pokrajine. Unatoč varijacijama na području pojedinih kotareva, čije objašnjenje bi zahtijevalo mikrostudije slučaja, možemo reći da je, što se tiče obrasca povećanja udjela pismenih u populaciji iznad pete godine, prostor sjeverozapadne Hrvatske pokazivao slične tendencije prosjeku čitave Hrvatske i Slavonije, uz malo niže udjele porasta pismenih, koji su za muškarce popisane u ovim kotarevima iznosili 1880.–1910. 29 %, a za žene 23,39 %.

U razmatranju povećanja udjela pismenih u ukupnom stanovništvu moramo ipak uzeti u obzir da su u popisu stanovništva 1910. bili popisani svi prisutni stanovnici Kraljevine, a to znači i oni koji u svojoj mladosti nisu bili obvezni na pohađanje pučke škole. Stoga, ako uzmemo u obzir da je zakonska obvezatnost polaska škole nastupila u listopadu 1875., 1910. su pod tu zakonsku obvezu potpadali svi koji su imali između 7 i 42 godine (rođeni između 1868. i 1903.). Bez izrazito detaljnog istraživanja ne možemo doći do potpuno preciznih rezultata, ali ako se oslonimo na podatke o pismenosti stanovništva prema dobnim skupinama, tada

Tab. 2. Dob i pismenost 1910. (%)

Dobna skupina	m.	ž.
6 - 11 g.	56,06	45,79
12 - 14 g.	77,12	60,86
15 - 19 g.	73,43	57,08
20 - 24 g.	72,77	53,03
25 - 39 g.	67,14	46,68
40 - 59 g.	50,1	30,32
preko 60 g.	34,76	18,6

Izvor: *Statistički godišnjak, II.*, str. 44

za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju dobivamo sljedeće podatke:

Kao što možemo vidjeti iz gornjih rezultata, u svim onim dobnim skupinama koje su u dječjoj dobi bile obavezne na polazak škole (između 6 i 39 godina) zabilježen je primjetno viši udio pismenih (izuzetak je muško stanovništvo u kategoriji od 6 do 11 godina, ali tu se radi o dječacima od kojih su mnogi tek te 1910. još učili čitati i pisati; jednako tako u toj dobnj kategoriji i u ženskom stanovništvu udio pismenih tek je malo viši od ukupnog udjela pismenih žena u popisu 1910.). Suprotno tome, u svim dobnim skupinama iznad 40. godine, neovisno o spolu, zabilježen je znatno niži udio pismenih (to su generacije rođene prije 1870. i velika većina

njih još nije potpadala pod zakonske uredbe o obaveznom osnovnom obrazovanju). Ti podaci nadopunjuju one iznesene u Tablici 1. kako su zakonske reforme ipak doprinijele u znatnoj mjeri povećanju pismenosti 1910. godine u odnosu na 1880. Taj trend jamačno je bio identičan i na području sjeverozapadne Hrvatske, iako su potrebna dublja istraživanja da bismo ga mogli pouzdanije kvantificirati.

Koliko god gornji podaci o rastu pismenosti stanovništva bili indikativni, ne možemo zanemariti da je 1910. još uvijek više od polovine ženskog pučanstva i 4/10 muškog pučanstva bilo nepismeno te da su omjeri na sjeverozapadu Hrvatske bili čak i nepovoljniji od tog pokrajinskog prosjeka. Također, na području Kraljevine još uvijek je i u onim dobnim skupinama koje su od 1875. potpadale pod zakonsku obvezu školovanja, više od 1/4 muškog stanovništva i više od 4/10 ženskog stanovništva bilo nepismeno. Tome treba nadodati da kvantitativni podaci o pismenosti uopće ne dodiruju njezinu kvalitativnu dimenziju. Što se to smatralo pismošću i koju je to razinu pismenosti i obrazovanja podrazumijevalo?

Odgovoru na potonje pitanje možemo se približiti koristeći se statističkim podacima koji su jedino bili prikupljeni u popisu stanovništva 1910., a ispitivali su udio stanovnika s tzv. »daljnjom naobrazbom«, koja je zapravo popisivala stanovništvo s 4, 6 ili 8 razreda završene srednje škole. U srednje škole spadale su gimnazije, realne gimnazije, ženski licej i stručna učilišta (više trgovačke škole, ali i viši odjel Kraljevskog gospodar-

Tab. 3. Više obrazovanje 1910. (%)

Županije i gradovi	Završenih razreda srednje šk.:		
	8	6	4
Ličko-krbavska	0,39	0,08	0,29
Modruško-riječka	0,71	0,18	0,52
Zagrebačka	0,49	0,12	0,39
grad Zagreb	9,9	3,04	6,48
Varaždinska	0,28	0,08	0,19
grad Varaždin	4,01	1,11	3,31
Bjelovarsko-križ.	0,47	0,12	0,37
Požeška	0,6	0,19	0,59
Virovitička	0,49	0,15	0,41
grad Osijek	4,26	1,84	4,54
Srijemska	0,72	0,2	0,66
grad Zemun	2,7	1,06	3,58
Hrvatska i Slavonija	0,81	0,26	0,7

Izvor: Hrvatski državni arhiv, fond 367, *Republički zavod za statistiku Socijalističke Republike Hrvatske*, kut. 31.

skog učilišta u Križevcima). Kada uzmemo u obzir putanju školovanja od pučkih škola do završenih 4, 6 ili 8 razreda srednjih škola, to bi činilo ekvivalent današnjem osmogodišnjem, desetogodišnjem ili dvanaestogodišnjem školovanju, a rezultati popisa bili su sljedeći:

Izneseni udjeli govore u tolikoj mjeri sami za sebe da nije niti potrebno posebno razdvajati muško i žensko stanovništvo. Naprosto se radi o iznimno niskom udjelu stanovništva koje je 1910. imalo neki stupanj formalno višeg obrazovanja. Štoviše, vlasti su socioekonomsko stanje u Kraljevini smatrale takvim da su nakon uvođenja reforme praktično obeshrabrivale polazak srednjih škola. Usredotočujući se u prvim godinama reforme na podizanje kvalitete pučkih škola, nadale su se da će u učiteljske škole privući ambiciozniji i kvalitetniji kadar jer su »srednja učilišta u Hrvatskoj i Slavoniji upravo prenapučena, a izgledi za druge struke javne službe sve to slabiji...«.¹⁷ Na drugom mjestu u istom Izvješću njegovi autori prisnažuju da »bi se moglo činiti, da je broj učenikah na srednjih učilištih u Hrvatskoj i Slavoniji prama ostalim zemljam austro-ugarske monarkije (...) nedovoljan a naročito, da broj realnih učenikah nestoji u pravom razmjerju naprama broja pučanstva. Nu to nerazmjerje je samo prividno; jer je broj učenikah srednjih učilištah, kao što iskustvo pokazuje, za domaće potrebe sasvim dovoljan, a i broj realnih učenikah ne može se obzirom na to, što u zemlji neima nikakvih tvornicah niti inih tehničkih zavodah, nazvati nedostatnim.«¹⁸

3.1. Niže pučke škole

Zemaljska vlada bila je na području obrazovanja od 1870-ih usredotočena primarno na podizanje sustava javnoga pučkog školstva. Gotovo svi elementi koji su trebali biti zadovoljeni da bi se izgradio sustav koji bi pružao makar i skroman standard pučkoga školstva, bili su u Izvješćima ocijenjeni nedostatnima. Broj i gustoća mreže škola bili su nedovoljni, školske zgrade i oprema škola nastavnim sredstvima uvelike neadekvatni, a patilo se i od nedostatka učitelja.¹⁹ Takva situacija bila je i očekivana u prvom Izvješću o školstvu i obrazovanju nakon donošenja Zakona iz 1874., ali i u drugom velikom Izvješću o stanju školstva iz 1889./1890. ponovno nailazimo na jednako formulirane probleme. Školstvo tako pati od »moralnih« i »fizičkih zapreka«, od »kvantitativnih« i »kvalitativnih« problema. Pod »moralne zapreke« svodi se građansko-liberalni diskurs koji

Tab. 4.

Kr. nadzorništvo	Broj škola 1877./1878.	
	apsolutno	na km ²
grad Zagreb	13	2,56
Zagrebačka žup.	96	42,13
Riječko	52	30,75
Varaždinsko	86	27
Križevačko	76	28,47
Bjelovarsko	84	41,38
Požeško	36	66,1
Osječko	146	32,75
Vukovarsko	127	19,5
Provincijal ukupno	716	32,61

Izvor: *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./1878.*, str. 14.

zdvaja nad nesusjesnošću, poglavito seoskoga puka, o potrebi slanja djece u školu, i to smatra uzrokom da je »polazak škole u razmjerju sposobnjaka naprama polaznikom kvantitativno slab«. S druge strane, »fizičke zapreke«, poput slabe mreže škola, neadekvatnih školskih zgrada, nedostatka odgovarajućeg broja učitelja, slabe prometne povezanosti između naselja, su i dalje smatrane uzročnikom »kvalitativnih« problema pučkoga školstva.²⁰ U osnovi su svi ti kontinuirani problemi, koji neće biti zadovoljavajuće riješeni do kraja razdoblja koje u ovome radu razmatramo, proistjecali iz financijske slabosti pokrajinske autonomije. Materijalni uvjeti uspostavljanja i nametanja modernog sustava javnoga školstva kao državne institucije jednostavno nisu bili dovoljno izdašni za dostizanje ciljeva koje su si pokrajinske vlasti zadale. Prema zakonskim odredbama, glavninu tereta financiranja škola trebale su snositi općine, a većina njih oskudijevala je sredstvima za takav pothvat. Navedene probleme sljedećim tablicama ilustrirat ćemo i u brojčanom pogledu. Prvo počinjemo s podacima o broju škola i njihovoj gustoći s obzirom na km².

Ograničenje Izvješća iz 1877./1878. za dijakronijsku usporedbu razvoja broja škola proizlazi iz činjenice da u njega nisu bile uvrštene pučke škole iz Vojne krajine, koje će pripajanjem toga područja Kraljevini

¹⁷ *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./'78.*, str. 9.

¹⁸ Isto, str. 93.

¹⁹ Isto, str. 8-9.

²⁰ *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.* (Zagreb: Kr. hrv.–slavon.–dalmat. zemaljska vlada, 1891), str. 7.

Tab 5. Broj nižih pučkih škola

Županije i gradovi	1890./1891.		1909./1910.	
	apsolutno	na km ²	apsolutno	na km ²
Zagrebačka žup.	195	37	256	27,91
Dugo Selo	8	40,8	11	29,67
Velika Gorica	11	45,45	17	30,14
Jastrebarsko	20	30,23	25	24,17
Samobor	9	34,73	12	26,1
Stubica	8	40,9	14	23,36
Sveti Ivan Zelina	7	44,73	9	34,79
Zagreb	14	27,42	18	21,71
grad Zagreb	16	2,1	27	2,48
Varaždinska žup.	92	27,41	95	25,7
Ivanec	14	22,31	12	26,02
Klanjec	12	17,4	11	18,92
Krapina	7	32,81	9	25,54
Ludbreg	19	21,73	18	22,2
Novi Marof	9	38,13	9	38,13
Pregrada	7	28,51	9	22,18
Varaždin	13	27,29	15	23,68
Zlatar	11	35,76	12	32,78
grad Varaždin	6	11,2	5	13,43
Bjelov.-križ. žup.	139	36,31	205	24,69
Gjurjevac	20	28,2	28	21,74
Koprivnica	14	36,83	19	25,48
Križevci	22	35,47	27	28,81
grad Koprivnica	3	20,52	3	20,52
grad Križevci	2	19,11	2	19,11
Hrvatska i Slavonija	1261	33,73	1582	26,89

Izvor: *Statistički godišnjak, I.*, str. 1-2, 683-684; *Statistički godišnjak, II.*, str. 1-2; *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu* (Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, 1911), str. 208-211.

Hrvatskoj i Slavoniji 1881. potpasti pod ingerenciju pokrajinske vlade. Ipak, budući da nas osim cjelovite slike za Hrvatsku i Slavoniju posebice zanima područje sjeverozapadne Hrvatske, vidimo da je u pogledu broja i gustoće škola u tadašnjoj varaždinskoj i križevačkoj županiji vladao nešto povoljniji omjer u odnosu na prosjek u Provincijalu, dok je u Zagrebačkoj i Bjelovarskoj županiji omjer škola na km² bio nepovoljniji od prosjeka za Provincijal. Treba napomenuti i da je od ukupno

716 popisanih škola u Provincijalu njih 671 ili 93,71 % pripadalo kategoriji »obćih pučkih škola«, dok je 45 škola pripadalo »privatnim školama«. U gradu Zagrebu od 13 škola bilo ih je 6 privatnih, dok su u pretežito ruralnim područjima prevladavale javne škole pa je tako u Zagrebačkoj županiji popisana jedna privatna škola, u Križevačkoj i Bjelovarskoj po dvije, dok u Varaždinskoj županiji uopće nije bilo privatnih škola.²¹ Iako je Zakon iz 1874. propisivao da »po mogućnosti ima se nastojati

²¹ *Izješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./'78.*, str. 14.

o tom, da u pučkih školama djeca muškoga i ženskoga spola budu posebice podučavana²², prema Izvješću iz 1877./78. 561 škola ili 78,35 % pripadalo je »obospolnim« školama. Odijeljene škole prema spolu dominirale su jedino u gradu Zagrebu (samo jedna škola je bila »obospolna«), dok su na županijskoj razini dominirale »obospolne« škole (pa tako u županijama koje nas osobito zanimaju imamo 92,86 % »obospolnih« škola u Bjelovarskoj i 87,5 % u Zagrebačkoj županiji, dok u županijama s povoljnijim omjerom škola na km² nalazimo i više spolno ekskluzivnih škola; u Varaždinskoj županiji 60,47 % ih je »obospolnih«, a u Križevačkoj županiji 65,79 %) ²³

Modificirani Zakon iz 1888. olakšao je osnivanje i održavanje konfesionalnih škola odredbom da općine koje održavaju konfesionalne i srpske autonomne škole ne trebaju plaćati prinos za održavanje općih pučkih škola.²⁴ Bez obzira na to, i u školskoj godini 1910./1911., kao i 1877./1878. potpuno su dominirale »opće pučke škole« (92,81 %), dok je ostatak pripadao kategorijama »javni vjerskih« i »privatnih« nižih pučkih škola. U krajevima sjeverozapadne Hrvatske gotovo su u potpunosti postojale samo »opće pučke škole«, s izuzetkom gradova. Također, u 33 školske godine između 1877./1878. i 1910./1911. prevladalo je načelo »obospolnih« škola, kojih je u potonjoj školskoj godini na razini Hrvatske i Slavonije bilo 92,48 %. Osim u gradovima (u Zagrebu je, primjerice, od 27 nižih pučkih škola njih 9 bilo »obospolnih«, a u Varaždinu je od 5 škola samo jedna bila »obospolna«), u svim ostalim krajevima prevladavale su »obospolne« škole. Iako je, kao što smo vidjeli, zakonodavac preferirao odvajanje poduke za dječake i djevojčice, rast broja škola i učitelja nije odgovarao porastu učenika pa se nije moglo u praksi niti lako pristupiti diferenciranju učenika prema spolu.²⁵

Iako podaci iz 1877./1878. nisu lako usporedivi s podacima za kasnije godine prikazanim u Tablici 5., i to ne samo zbog inkorporiranoga prostora Vojne krajine nakon 1881., nego i zbog prostorne reorganizacije županijskoga sustava, pa i nižih upravnih jedinica, ipak možemo reći da je značajniji napredak po pitanju mreže gustoće škola učinjen tek u razdoblju između 1890. i 1910. U tom razdoblju broj škola povećao se za 20,29 %, a smanjio se i prosječni omjer postojanja škole prema km². U sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u obje kategorije najveći je napredak bio postignut u kotarevima Zagre-

bačke županije, koji su u Izvješću 1877./1878. imali najslabije rezultate, dok su, s druge strane, kotarevi Varaždinske županije pokazivali gotovo pa stagnaciju u razvoju broja i mreže škola. Međutim, upozorimo li na činjenicu da se broj djece između 6 i 12 godina starosti 1910. uvećao za 24,49 % u odnosu na 1890.²⁶, tada vidimo da porast broja škola nije pratio taj rast. Što je još bitnije, taj rast nije praćen niti adekvatnim porastom broja učitelja po školi pa prema tome posljedično niti priželjkivanim smanjivanjem broja učenika prema jednom učitelju, što postaje razvidno iz sljedeće tablice:

Dok je prosječan omjer broja učitelja angažiranih u nastavi na jednoj školi porastao u razdoblju 1890.–1910., kako na razini čitave Hrvatske i Slavonije, tako i gotovo u svim kotarevima koje smo uzeli u podrobnije razmatranje, prosječan broj učenika koji su dolazili na jednog učitelja ostao je u tom razdoblju na razini čitave Hrvatske i Slavonije stagnantan, a u većini kotareva sjeverozapadne Hrvatske se i povećao, dosežući u nekima od njih i ekstremne razmjere. U pogledu standarda koji bi trebao uređivati broj učenika na jednog učitelja i Zakon iz 1874. iznio je skromne zahtjeve, svjedočeći o slabim financijskim i kadrovskim kapacitetima pokrajine. Zakon je tako određivao da se u onoj školi u kojoj se tri godine zaredom prijavi više od 80 učenika ima tek tada namjestiti drugi učitelj, a ako se pojavi više od 160 učenika tada se ima namjestiti treći učitelj, odnosno ako se prijavi više od 240 učenika i četvrti učitelj.²⁷ Dakle, standardom se smatralo da na 80 učenika, raspoređenih u različite razrede (od prvog do četvrtog), dolazi jedan učitelj. Iako je prosjek za Hrvatsku i Slavoniju bio u skladu s tim zakonskim odredbama, kao što možemo vidjeti, to nije bio slučaj u većini kotareva sjeverozapadne Hrvatske, dok su iznadprosječan standard iskazivale samo škole u gradskim središtima. Kotarevi sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju 1890.–1910. zabilježili su nešto veći relativni porast stanovništva u odnosu na prosjek Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a još viši im je u tom razdoblju bio prirodni prirast u odnosu na prosjek Kraljevine.²⁸ Istovremeno, to su većinom bili i iseljenički kotarevi, međutim, kako uglavnom nisu iseljavala djeca u dobi za pohađanje niže pučke škole, tako možemo reći da je pritisak djece na postojeću mrežu škola bio sve veći, a porast broja učitelja nedostatan.

Svi dosad navedeni problemi (nedovoljan broj škola, slaba gustoća škola, nedovoljan broj učenika) odra-

²² Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv. VI, str. 436.

²³ *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./78.*, str. 16.

²⁴ *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 3.

²⁵ *Statistički godišnjak*, II., str. 497.

²⁶ *Statistički godišnjak*, I., str. 13.; *Statistički godišnjak*, II., str. 13.

²⁷ Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv. VI, str. 436.

²⁸ *Statistički godišnjak*, I., str. 4-5.; *Statistički godišnjak*, II., str. 4-5.

Tab. 6. Broj učitelja prema broju škola i polaznika

Županije i gradovi	1890./1891.		1909./1910.	
	škola	polaznika	škola	polaznika
Zagrebačka žup.	1,4	77,02	1,7	90,14
Dugo Selo	1,38	87,27	1,82	80,15
Velika Gorica	1,45	92,75	1,88	87,72
Jastrebarsko	1,2	80,75	1,6	90,9
Samobor	1,6	66,86	1,58	99,89
Stubica	1,25	115,7	1,71	129,71
Sveti Ivan Zelina	1,57	116,73	1,89	151,24
Zagreb	1,35	101,11	1,72	115,52
grad Zagreb	5,25	35,5	4,89	39,89
Varaždinska žup.	1,53	113,72	1,78	124,82
Ivanec	1,21	93,12	1,67	130,3
Klanjec	1,17	166,71	1,64	150,89
Krapina	2	85,57	2,11	112,42
Ludbreg	1,32	97,28	1,78	93,34
Novi Marof	1,56	97	1,89	121,1
Pregrada	1,86	149,38	1,89	140
Varaždin	1,38	105,11	1,67	117,16
Zlatar	1,27	137,93	1,75	156,29
grad Varaždin	3,8	47,15	4,6	42,17
Bjelov.-križ. žup.	1,67	82,42	1,75	72,24
Gjurjevac	2	75,25	2,21	75,11
Koprivnica	1,79	88,04	1,79	74,71
Križevci	1,45	89,28	1,56	88,31
grad Koprivnica	3,67	54,91	4,33	55,38
grad Križevci	4,5	50,44	5	49,9
Hrvatska i Slavonija	1,58	70,58	1,92	70,1

Izvor: *Statistički godišnjak, I.*, str. 684, 687, 695; *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911.*, str. 208-211.

Tab. 7. Polaznici i obveznici škola 1877./1878. (%)

Kr. nadzorništvo	polaznici		obveznici (%) stan.
	pučka	opetovna	
grad Zagreb			12,63
Zagrebačka žup.	57,51	75,48	8,23
Riječko	60,17	64,63	12,76
Varaždinsko	58,76	79,82	9,5
Križevačko	73,07	76,84	9,58
Bjelovarsko	78,66	67,96	6,83
Požeško	84,17	68,01	4,94
Osječko	66,98	61,75	9,42
Vukovarsko	84,72	76,03	12,18
Provincijal ukupno	67,82	72,6	9,2

Izvor: *Izješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./1878.*, str. 42.

Tab. 8. Udio školskih obveznika u ukupnom stanovništvu

Županije i gradovi	1890.	1910.
Ličko-krbavska	15,9	19,81
Modruško-rijeka	15,1	16,73
Zagrebačka	11,4	15,8
grad Zagreb	6,3	9,99
Varaždinska	11,2	15,22
Bjelovarsko-križev.	10,7	13,86
Požeška	10,9	14,05
Virovitička	9,6	13,48
grad Osijek	8,2	11,1
Srijemska	13	14,82
Hrvatska i Slavonija	12	15,11

Izvor: *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovje i nastavu* (Zagreb: Odjel za bogoštovje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, 1892), str. 198; *Statistički godišnjak, II.*, str. 498.

žavali su se na ključnu stavku u reformi, a to je željeno postizanje masovnosti polaska u nižu pučku školu. Naime, čitavo razdoblje nakon zakonskih reformi obilježavala je izrazita diskrepancija između školskih obveznika i djece koja su uistinu polazila školu.

S obzirom na to da se u gornjoj tablici radi o podacima o polaznicima škola svega tri školske godine nakon početka provođenja reforme, prosječni udio polaznika u odnosu na školske obveznike u Provincijalu od 67,82 % za niže pučke škole i 72,6 % za opetovnice i ne mora se činiti toliko slab. Međutim, kako su i sami priređivači Izvješća primijetili, pitanje udjela polaznika razotkriva rubrika koja nam govori o tome koliki je bio udio školskih obveznika u ukupnom stanovništvu pokrajine. Uspoređujući podatke o udjelima školskih obveznika u ukupnom stanovništvu ostalih pokrajina u Austro-Ugarskoj Monarhiji, priređivači su primijetili da pokrajinske vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji naprosto još uvijek nisu imale administrativne kapacitete popisivati iz godine u godinu sve školske obveznike. Nerealno nizak udio školskih obveznika u ukupnom stanovništvu tako je iskrivljavao i podatke o prosječnim udjelima polaznika u odnosu na školske obveznike, čineći ih višima nego su bili u stvarnosti. Uostalom, službenici Odjela za bogoštovlje i nastavu baratali su podatkom o 320

naselja u Hrvatskoj i Slavoniji koja uopće nisu bila »uškolana«, tj. djeca u njima nisu ni uspijevala biti popisivana kao školski obveznici, a znakovita je i činjenica da niti grad Zagreb nije uspio prikupiti pouzdane podatke o udjelu polaznika među školskim obveznicima.²⁹

Pogledamo li podatke o udjelima školskih obveznika u ukupnom stanovništvu za 1890. i 1910., možemo zaključiti da je osim demografske činjenice konstantnog prirodnog prirasta stanovništva i sve većeg udjela stanovnika dječje dobi u ukupnom stanovništvu (tome je doprinijela i narušena doba struktura stanovništva uslijed pojačanog iseljavanja), ipak bilo prisutno i sve točnije popisivanje školskih obveznika i bolja kapacitirana administrativno-birokratskog aparata pokrajinskih vlasti. To, međutim, ne znači da podaci nisu i dalje podcjenjivali broj školskih obveznika jer, ako pogledamo podatke o udjelu stanovnika između 7 i 14 godina starosti u popisu stanovništva 1910., tada izračunavamo da je on iznosio 21,04 %, ³⁰ što je više od 15,11 %, koliko je iznosio popisani udio školskih obveznika. Kako bi te podatke spustili na niže (županijske i kotarske razine) potrebna su detaljnija istraživanja, ali ono što možemo zaključiti iz ovako uspoređenih podataka na pokrajinskoj razini jest da pri iznošenju podataka o udjelu polaznika škola u odnosu na školske obveznike moramo biti oprezni, odnosno da su udjeli polaznika škola u određenoj mjeri precijenjeni.

Gornjim uvidima približili smo se i posljednjem pokazatelju koji ćemo u ovome članku iznijeti o nižim pučkim školama, a to je upravo onaj o stupnju pohađanja škole, mjeren relativnim udjelom polaznika škola u odnosu na školske obveznike.

Prema podacima iz 1890./1891 i 1909./1910. vidimo da je na razini Hrvatske i Slavonije udio polaznika vremenom rastao, ali da i dalje više od 30 % obvezatne djece nije pohađalo nastavu. Također, primjećujemo veliki pad u udjelu polaznika opetovnice, što nam pokazuje da su prijašnji podaci bili daleko precijenjeni i da su oko 1910. detaljnije popisivani školski obveznici opetovnice. Na probleme u prijašnjim popisima ukazuje i slučaj grada Zagreba, gdje za školsku godinu 1890./1891. nalazimo više popisanih polaznika škole nego što je bilo obveznika. U *Službenom glasniku* ta činjenica nije bila objašnjena, tj. radi li se o nemarnom popisivanju ili možda o učenicima koji su pohađali školu u Zagrebu, a dolazili su iz drugih mjesta i nisu bili popisani kao školski obveznici u gradu. Što se kotareva sjeverozapadne Hrvatske tiče, očito je da je broj polaznika škola najviše napredovao u kotarevima Zagrebač-

²⁹ *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./'78.*, str. 41.

³⁰ *Statistički godišnjak, II.*, str. 4, 13.

Tab. 9. Polaznici niže pučke škole (%)

Županije i gradovi	1890./1891.		1909./1910.	
	svagdanja	opetovna	svagdanja	opetovna
Zagrebačka žup.	43,65	84,86	61,16	51,86
Dugo Selo	47,3	97,3	73,8	76,68
Velika Gorica	54,88	92	60,02	46,36
Jastrebarsko	53,34	89,6	73,6	64,05
Samobor	57,32	77,94	61,4	53,08
Stubica	29,48	89,78	53,71	70,63
Sveti Ivan Zelina	48,82	90,1	68,09	73,87
Zagreb	54,28	61,52	71,98	63,15
grad Zagreb	125,34	162,5	80,99	26,69
Varaždinska žup.	60,91	82,39	59,6	54,28
Ivanec	46,7	69,87	56,51	46,76
Klanjec	68,13	86,3	68,04	42,81
Krapina	53,24	84,25	54,13	42,89
Ludbreg	86,21	90,42	75,51	63,77
Novi Marof	58,1	79,51	62,74	85,66
Pregrada	48,55	82,47	49,16	50,63
Varaždin	71,69	89	67,16	81,1
Zlatar	52,76	83,4	51,25	41,04
grad Varaždin	85,26	44,2	93,99	93,1
Bjelov.-križ. žup.	76,57	85,64	72,74	59,1
Gjurgjevac	78,37	79,14	73,83	55,09
Koprivnica	77,66	77,6	68,59	56,56
Križevci	66,92	92,74	68,27	64,03
grad Koprivnica	86,53	70,1	84,81	45,21
grad Križevci	76,69	97,03	76,77	51,19
Hrvatska i Slavonija	60,78	84,44	68,88	58,4

Izvor: *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1892.*, str. 204-207; *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911.*, str. 208-211.

ke županije, dok je on za čitavo razdoblje ostao relativno najviši u kotarevima Bjelovarsko-križevačke županije. Također, ne samo prema ovome parametru, najproblematičniji je bio razvoj pučkoga školstva u Varaždinskoj županiji, gdje se relativno povoljna pozicija pri ulasku u reformu 1875. nije odrazila na značajniji razvoj pučkoškolskog sustava. Sumarno, možemo reći da nisu ostvarene u potpunosti težnje izrečene Zakonom iz 1875. Prihvatimo li i činjenicu da su vrlo vjerojatno i ovakvi podaci o pohađanju škola donekle precijenjeni, a

gotovo sigurno da su prilično precijenjeni bili podaci o pohađanju opetovnica (primjerice, 1909./1910. popisano je 80 154 obveznika pohađanja opetovnice³¹, dok je u popisu stanovništva 1910. popisano 172 815 osoba u dobi između 13 i 15 godina,³² dakle onih koji su godinu dana ranije, školske godine 1909./1910. ulazili u dobnu skupinu 12 do 14 godina, obaveznu polaziti opetovnicu; kao što ćemo vidjeti u daljnjim podglavlji- ma, ovu razliku nikako nisu mogla nadoknaditi djeca koja su nakon završene niže pučke škole krenula poha-

³¹ *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911.*, str. 208-211.

³² *Statistički godišnjak, II.*, str. 13.

Tab. 10. Polaznici/ce u odnosu na obveznike/ce (%)

Županije i gradovi	Niže pučke škole 1909./1910.	
	Dječaci	Djevojčice
Zagrebačka žup.	71,92	48,8
Dugo Selo	79,93	67,15
Velika Gorica	66,69	52,78
Jastrebarsko	80,94	65,7
Samobor	69,43	51,25
Stubica	63,67	42,15
Sveti Ivan Zelina	76,94	57,42
Zagreb	77,3	66,42
grad Zagreb	85,74	76,47
Varaždinska žup.	67,66	49,83
Ivanec	68,07	44,43
Klanjec	75,12	60,03
Krapina	64,16	40,49
Ludbreg	78,91	72,12
Novi Marof	68,97	53,88
Pregrada	59,03	37,65
Varaždin	74,95	57,75
Zlatar	61,09	39,23
grad Varaždin	92,9	95,17
Bjelov.–križ. žup.	76,44	68,76
Gjurgevac	75,5	72,13
Koprivnica	70,14	66,93
Križevci	74,86	61,18
grad Koprivnica	87,75	81,5
grad Križevci	86,42	68,39
Hrvatska i Slavonija	75,69	61,26

Izvor: *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911.*, str. 208-211.

dati druge tipove škola jer je tih učenika bilo malo pa je stoga jedino objašnjenje propuštanje popisivanja mnogih obveznika opetovne škole), postaje jasno koliko još djece nije uopće pohađalo školu, a da ne govorimo da mnoge škole nisu bile u mogućnosti uslijed slabog stanja zgrada, skučenosti prostora i nedostatka učiteljskog kadra organizirati cjelodnevnu nastavu, što je samo pogodovalo ionako raširenom povremenom pohađanju škole.

Na početku poglavlja, analizirajući podatke o pismenosti stanovništva, primijetili smo dvije društvene diskrepancije. Jedna se ticala odnosa između grada i sela, koji je razvidan i u svim statističkim podacima o pučkom školstvu koje smo dosad donijeli u ovome članku, ilustrirajući ga na primjeru ne samo glavnoga grada Kraljevine Zagreba, nego i na primjeru preostala tri naselja koja su bila kategorizirana kao gradovi na prostoru sjeverozapadne Hrvatske (Varaždin, Koprivnica, Križevci). Druga diskrepancija je ona rodna. U ovome radu njoj nismo posvetili puno pažnje, a mogućnosti za njezinu analizu i interpretacije daleko su iscrpnije. Ovom prilikom usmjerili smo se uglavnom na ukupne podatke o školovanju i obrazovanju kako ne bismo preopteretili tablice podacima. Međutim, u nastavku pružamo tablicu koja nas može zorno uputiti u nejednakosti koje su vladale u pohađanju niže pučke škole između dječaka i djevojčica. Podaci se odnose na školsku godinu 1909./1910.:

Iz podataka u tablici posve je razvidno kako je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u gotovo svim upravnim jedinicama unutar nje, vladala nejednakost u pohađanju škola između dječaka i djevojčica. Pri tome nešto povoljniji omjer na području koje smo detaljnije istraživali, izuzev gradova (i grada Varaždina koji je čak zabilježio viši udio polaznica u odnosu na obveznice nego što je bilo polaznika u odnosu na obveznike) imali su kotarevi u Bjelovarsko-križevačkoj županiji koji su, uostalom, jedini bili iznadprosječni u odnosu na prosjek Kraljevine Hrvatske i Slavonije te u omjeru polaznika u odnosu na obveznike i u omjeru polaznica u odnosu na školske obveznice.

3.2. Više pučke škole

Više pučke škole tako su nazvane Zakonom iz 1888., a do tada njihov je naziv bio Građanske (više djevojačke) škole. Postojanje takvog tipa škola prethodilo je Zakonu iz 1874., ali su one njime sankcionirane te ih se pokušalo uklopiti u općeniti sustav javnoga školstva i definirati njihovu ulogu. U Zakonu je bilo predviđeno da u građanskim školama, učenici koji nisu nastavljali nauk u strukovnim ili u srednjim školama, dobivaju praktična znanja »s obzirom na obrt, trgovinu i umno gospodarstvo«. Na ženskoj građanskoj (višoj djevojačkoj) školi umjesto »gospodarstva i obrtoslovja« učilo bi se »kućanstvo i ženska ručna djela«. Zakonom iz 1874. predviđeno je da te škole traju najmanje tri godine, a 1888. odredba je proširena na trajanje od »najmanje četiri godine«. ³³ U otvaranje viših pučkih škola krajem 1870-ih vlasti su polagale velike nade, smatrajući da bi

³³ Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, sv. VI, str. 441.; Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, sv. VII, str. 702.

Tab. 11. Više pučke škole 1889./1890.

Lokacija škole	Škole	Učitelji	Učenici
Zagreb	2	27	420
Varaždin	1	7	103
Hrvatska i Slavonija	18	140	1639

Izvor: *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 77, 80.

Tab. 12. Više pučke škole 1909./1910.

Lokacija škole	Škole	Učitelji	Učenici
Zagreb	4	54	920
Varaždin	2	21	199
Križevci	1	4	56
Virje	1	3	52
Hrvatska i Slavonija	31	214	3683

Izvor: *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911.*, str. 217-218.

njihovim razvojem roditelji rado u njih slali svoju djecu, koju su »naumili posvetiti obrtu, trgovini ili kojemu drugomu praktičnomu zanimanju građanskoga života (...), dočim su sada prisiljeni dati ih u nauke na srednja učilišta, gdje se bez potrebe uče i takove predmete, koji za buduće njihovo zvanje nisu od nikakove ili su samo od podređene vrijednosti«. ³⁴ Ponovno ovdje vidimo provodnu nit reformskih nastojanja koja su željela organizirati obrazovni sustav u skladu s onim što su vlasti smatrale socioekonomskom realnošću pokrajine i njezinom pozicijom u okviru šire imperijalne konstelacije. Međutim, i u slučaju viših pučkih škola realnost je, zapravo, bila i nedovoljna kapacitiranost za otvaranje i održavanje većeg broja takvih škola. Školske godine 1877./1878. u Provincijalu postojalo je 7 takvih škola, od koji su 6 pripadale višim djevojačkim školama, a samo jedna građanskoj školi za dječake. ³⁵ Pripajanjem Vojne krajine, a i daljnjim nastojanjima za otvaranjem novih viših pučkih škola, njihov se broj povećavao, ali kojim tempom i s kojim brojem učenika i učitelja, vidimo iz tablica 11 i 12.

Iako je broj škola i učitelja u prikazanih dvadeset godina stalno rastao, a broj učenika i učenica porastao je u relativnom broju za više od 100 %, ipak je apsolutni broj učenika/ca ostao prilično nizak, a broj škola

nedostatan za intencije obrazovnih vlasti. Školske godine 1889./1890. od 18 viših pučkih škola 10 ih je bilo dječaćkih, a 8 djevojačkih, ali su od 1639 učenika/ca njih 1056 bile djevojčice. ³⁶ Na području sjeverozapadne Hrvatske sve tri više pučke škole bile su djevojačke. Školske godine 1909./1910. ustroj se škola promijenio pa je bilo 16 obospolnih javnih viših pučkih škola (kojima su pripadale i one u Križevcima i Virju), 10 djevojačkih viših javnih pučkih škola (među kojima dvije u Zagrebu i jedna u Varaždinu) te 5 privatnih viših pučkih škola (dvije u Zagrebu i jedna u Varaždinu), a brojem su još uvijek prevladavale učenice (2734) u odnosu na učenike (949). ³⁷

3.3. Preparandije

Preparandije, odnosno učiteljske škole, bile su jedine (uz niže i više pučke škole) čiju su organizaciju i uvjete upisa propisivali zakoni iz 1874. i 1888. One su u nastojanjima izgradnje nacionalnog javnog pučkoškolskog sustava bile njegov oslonac jer su imale zadatak izučavati kadrove koji su trebali provoditi pedagoško-didaktičke programe reformirane škole. Preparandije su bile podijeljene posebno na muške i na ženske. Kandidati/kinje za pučke učitelje/ice trebali su pri upisu

³⁴ *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./78.*, str. 56.

³⁵ Isto, str. 50.

³⁶ *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 78.

³⁷ *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911.*, str. 213, 218.

Tab. 13. Učiteljske škole - broj polaznika

Lokacija škole	1877./1878.	1889./1890.	1910./1911.
Zagreb	198	216	296
Hrvatska i Slavonija	198	302	527

Izvor: *Izvjешće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./78.*, str. 60-61; *Izvjешće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 125; *Statistički godišnjak, II.*, str. 510.

u preparandiju imati najmanje navršenih 15 godina života. Kandidati su morali imati završenu malu gimnaziju, malu realku ili višu pučku školu, dakle barem četverorazrednu školu poviše završene niže pučke škole. Kandidatkinje su također morale imati završenu četverogodišnju školu nakon niže pučke škole, što je u njihovu slučaju značilo da su kandidaturu za upis u preparandiju zadovoljavale ako su završile višu pučku školu. Godine 1877./1878. u Hrvatskoj i Slavoniji postojalo je 5 preparandija, ali samo njih 3 (Kraljevska muška i ženska preparandija u Zagrebu te ženska preparandija u samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu) imale su pravo javnosti. Godine 1889./1890., kada su preparandije Zakonom iz 1888. od trogodišnjih postale četverogodišnje škole, uz mušku učiteljsku školu i žensku učiteljsku školu sestara milosrdnica, pravo javnosti imala je i muška učiteljska škola u Petrinji. Do 1910. pravo javnosti dobile su i »grčko-istočne« konfesionalne škole (muška u Pakracu i ženska u Karlovcu), dok je dodatno bila otvorena i zemaljska muška preparandija u Osijeku.³⁸ U sljedećoj tablici dajemo sumarni pregled broja polaznika/ica učiteljskih škola s pravom javnosti:

Kao što vidimo, broj polaznika/ica učiteljskih škola se, kako je to bio slučaj i s ostalim kategorijama škola, stalno povećavao. Međutim, za razliku od ostalih škola gdje je to povećanje bilo nedostatno s obzirom na broj stanovnika školske dobi i s obzirom na namjere pokrajinskih vlasti, to ne možemo reći za učiteljske škole. Naime, 1910./1911. sveukupno je u nižim i višim pučkim školama radilo 3340 učitelja/učiteljica³⁹ pa brojku od 527 polaznika/ica ne možemo smatrati malom. Ono što je bilo problematičnije jest nedovoljno brz razvoj mreže nižih i viših pučkih škola, kao i nepovoljan omjer između učitelja i školskih polaznika u postojećim školama, zbog čega se sve izučene učitelje/učiteljice i nije moglo adekvatno namjestiti.

3.4. Strukovne škole

Kategorija strukovnih škola predstavljala je heterogenu skupinu škola koje nisu bilo skupno uređene nikakvim posebnim zakonom. Neke od tih škola postojale su i prije reformnih zakona koji su se ticali pučkoga školstva, ali većina ih je osnovana nakon 1874. posebnim uredbama Vlade. To su bile škole različitoga rasporeda trajanja, od škola koja su više nalikovale običnim tečajevima do, primjerice, Kraljevskog gospodarskog i šumarskog učilišta u Križevcima, koje je imalo status srednje škole. Osnovnom svrhom tih škola vlasti su smatrale ono što su izrijeком rekly prilikom otvaranja Kr. zemaljske obrtne škole u Zagrebu 1882., a to je »da se nadje način, kako bi se obrtničtvo u zemlji pomoću shodne stručne obuke pridiglo. Na to je kr. zemaljsku vladu sililo ne samo očevitno propadanje većine malih, strukovno slabo obrazovanih obrtnika, već naročito i to, što se je opažalo, da mladež iz svih slojeva pučanstva, ne imajući prilike polaziti u zemlji kakove stručne zavode, hrlu u tako zvane učene zavode tolikim brojem, da broj mladeži polazeće gimnazije potrebu humanistički obrazovanoga podmladka u zemlji već sada daleko nadmašuje«. ⁴⁰ Ponovno, dakle, nailazimo na forsiranje praktičnog obrazovanja s ciljem modernizacije njegovih ishoda. U gore citiranom odlomku, to se odnosilo na »stručne zavode« koji su očito trebali pružiti višu poljoprivrednu, trgovačku ili obrtnu obuku. Međutim, radilo se i na podizanju kratkotrajnih škola koje bi upućivale učenike/ice u osnovna znanja i kompenzirale im donekle izostanak ranijeg bilo kakvog sustavnog polazanja škole. Strukovne škole, kao i šegrtske škole koje ćemo ukratko razmotriti u sljedećem potpoglavlju, bile su svojevrsno provizorno rješenje, kojima se nastojalo pokriti nepostojanje sustavno zakonski uređenog obrazovanja iznad pučke škole, a izvan sustava postojećih klasičnih i realnih gimnazija. S obzirom na to da je u

³⁸ *Izvjешće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./78.*, str. 57; *Izvjешće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 115; *Statistički godišnjak, II.*, str. 510.

³⁹ *Statistički godišnjak, II.*, str. 497, 506.

⁴⁰ *Izvjешće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 160.

Tab. 14. Strukovne škole - vrsta i broj učenika 1877./1878.

Lokacija škole	Trgovačka	Nautička	Gospodarsko učilište		Primaljska
			niži odjel	viši odjel	
Zagreb	81				31
Varaždin	27				
Osijek	12				
Bakar		26			
Križevci			50	44	
Provincijal	120	26	50	44	31

Izvor: *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./78.*, str. 70, 72, 76, 81.

Tab. 15. Strukovne škole - vrsta škola i broj učenika 1889./1890.

Lokacija škole	Trgovačke		Gospodarske		Obrtne	Nautičke	Primaljske	Ženski ručni rad	Glazbene
	realke	zborne šk.	niži odjel	viši odjel					
Zagreb	39	83			126		31	132	175
Varaždin		32							26
Križevci			60	83	4				
Marija Bistrica					10				
Koprivnica								7	
Hrvatska i Slavonija	57	124	100	83	281	28	31	274	364

Izvor: *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 142, 153, 157, 164, 170, 176, 180, 182, 185, 188, 193, 195-197.

Tab. 16. Strukovne škole - vrsta škola i broj učenika 1909.–1911.

Lokacija škole	Trgovačke		Gospodarske		Obrtne	Nautičke	Primaljske	Ženske	Glazbene	Poštanske
	realke	niže	niži odjel	viši odjel						
Zagreb	240	133	64		223		45	426	399	10
Samobor								31		
Koprivnica								43		
Križevci			9	42				30		
Varaždin		22						43	20	
Hrvatska i Slavonija	428	155	116	42	232	168	45	1490	608	10

Izvor: *Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911.*, str. 223-224v; *Statistički godišnjak, II.*, str. 515-520.

ovome radu težište na analizi (ne)uspjeha izgradnje nacionalnog sustava pučkoškolskoga obrazovanja, kao temelja za svako kasnije više obrazovanje, ovdje ćemo samo sumarno prikazati podatke o različitim tipovima škola koje su potpadale pod kategoriju »strukovnih škola« i broju njihovih učenika/ica te ćemo prikazati u kojim mjestima sjeverozapadne Hrvatske i s kolikim brojevima učenika/ica su te škole egzistirale.

3.5. Šegrtske škole

Nastavno na obrtni zakon koji je stupio na snagu 1884., Vlada je nastojala regulirati obrazovanje šegrta te je 1886. donijela statut za šegrtske škole. Tim statutom predviđala se obveza otvaranja šegrtske škole u svakom mjestu koje ima više od 50 šegrta. Namjera je bila djeci

koja su pošla putem izučavanja praktičnog zanata produžiti školovanje ne samo praktičnih nego i općih predmeta, a onoj djeci koja nisu niti dovršila pučku školu pružiti i osnove općeg znanja. U tu svrhu šegrtske škole podijeljene su u niži i viši odjel. U niži odjel primani su pismeni šegrti od najmanje 12 godina starosti koji nisu završili sva četiri razreda pučke škole, a u viši odjel primani su šegrti koji su završili četiri razreda pučke škole ili niži odjel šegrtske škole. Šegrtsku školu dužni su bili polaziti šegrti sve dok su bili u šegrtskom nauku, a oprošteni su od nje bili samo oni šegrti koji su polazili kakvu obrtničku ili trgovačku školu. U onim mjestima koja nisu bila dužna osnovati šegrtsku školu, šegrti su i dalje bili obavezni polaziti opetovnicu, iako su mnogi obrtnici nastojali izbjegavati tu obvezu.⁴¹ Koliki je bio broj škola i učenika u šegrtskim školama, uz posebno

Tab. 17. Šegrtske škole 1889./1890.

Lokacija škole	Škole	Učitelji	Učenici	
			niži odjel	viši odjel
Jastrebarsko	1	3	12	48
Samobor	1	6	48	32
Varaždin	1	9	79	192
Krapina	1	6	28	52
Koprivnica	1	6	36	51
Križevci	1	10	31	94
Zagreb	3	29	171	446
Hrvatska i Slavonija	29	231	1050	2103

Izvor: *Izvjешće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.*, str. 85-87.

Tab. 18. Šegrtske škole 1909./1910.

Lokacija škole	Škole	Učitelji	Učenici	
			niži odjel	viši odjel
Velika Gorica	1	4	28	24
Jastrebarsko	1	3	23	49
Samobor	1	5	27	30
Varaždin	1	11	123	158
Krapina	1	6	26	63
Koprivnica	1	8	39	94
Križevci	1	8	49	94
Zagreb	4	67	305	1171
Hrvatska i Slavonija	43	384	2469	4572

Izvor: Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1911., str. 88-94.

⁴¹ Cuvaj, *Grada za povijest školstva, sv. VII*, str. 103-105.

Tab. 19. Srednje škole 1877./1878. i 1910./1911.

Srednje škole	1877./1878.		1910./1911.	
	škole	učenici	škole	učenici
Velika gimnazija	6	1713	9	2931
Mala gimnazija	1	119		
Mala realna gimn.	1	125	4	678
Velika realka	2	357	7	2706
Ženski licej			2	398
Ukupno	10	2314	22	6713

Izvor: *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./'78.*, str. 92.; *Statistički godišnjak, II.*, str. 512.

istaknute podatke za mjesta sa šegrtskim školama na području sjeverozapadne Hrvatske, možemo vidjeti u sljedećim tablicama:

3.6. Srednje škole

Problematike srednjih škola dotaknuli smo se već u prvom poglavlju, gdje smo govorili općenito o pismenosti. Srednje škole predstavljale su najviši stupanj obrazovanja u školskom sustavu (izuzev, naravno, sveučilišnog obrazovanja koje nije predmet analize u ovom radu), ali iz tablice 3 vidjeli smo koliko je nizak udio stanovništva imao završenu neku od srednjih škola. Također, kao što smo bili vidjeli, to niti nije pretjerano zabrinjavalo obrazovne vlasti, kojima je bitnije bilo osnovne razine obrazovanja protegnuti na što veći broj djece, a nakon stjecanja osnovnog obrazovanja uputiti ih u neki vid praktičnog stručnog nauka. Argument za to nalazile su u socioekonomskom statusu Kraljevine, obilježenom nepostojanjem većih i složenijih industrijskih poduzeća koja bi zahtijevala visoko obrazovani kadar i slabom mogućnošću zapošljavanja u siromašnom javnom sektoru. Međutim, težnje (poglavitno građanskih obitelji) išle su prema tome da im djeca dobivaju gimnazijsko obrazovanje, bilo u klasičnim ili realnim gimnazijama i da se produžuju godine obrazovanja. Tako je prema kraju promatranoga razdoblja sve više bilo osmogodišnjih programa velikih gimnazija, dok su se praktično orijentirane stručne škole, koje se također ubrajalo u srednje škole, poput viših trgovačkih škola, s vremenom spojile s velikim realkama i produžavale su trajanje školovanja. Sve u svemu, usporedba broja učenika srednjih škola u rasponu nešto većem od trideset godina pokazuje nam sljedeće podatke:

Kao što vidimo iz tablice, broj srednjih škola u promatranome se razdoblju znatno povećao, a posebice se povećao broj učenika. Treba napomenuti i da su u sjeve-

rozapadnoj Hrvatskoj gimnazije bile locirane u najvećim gradovima na tom području – Zagrebu i Varaždinu.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nakon što smo u prethodnim poglavljima iznijeli osnovne podatke o obrazovanju na svim razinama školskoga sustava u reformskom razdoblju od 1874. do 1910. godine, ostaje nam kao zaključnu kvantitativnu mjeru pokušati približiti se udjelu polaznika škola u odnosu na apsolutan broj stanovnika u dobnom rasponu između 7. i 18. godine života. Takva mjera, koju smatramo ilustrativnom i indikativnom za procjenu snage obrazovnog sustava, mora počivati na broju polaznika škola u određenoj godini uspoređenih s brojem stanovnika između 7 i 18 godina u istoj toj godini. Odlučili smo se u taj izračun upustiti za 1910., kao godinu zadnjeg popisa stanovništva u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Rezultat je, međutim, donekle provizoran jer po pitanju broja polaznika različitih kategorija škola uzimamo kombinirano školske godine 1909./1910. i 1910./1911., ovisno o dostupnim podacima, dok za broj stanovnika između 7 i 18 godina uzimamo podatke iz popisa stanovništva 1910. Također, u školskom sustavu bilo je djece mlađe od 7 godina, kao i onih starijih od 18 godina starosti. Ipak, uza svu svoju nesavršenu preciznost, rezultat izračuna daje nam prilično uvjerljiv uvid koji kaže sljedeće: u školskim godinama 1909./1910. i 1910./1911. u različitim kategorijama škola (niže pučke škole, opetovnice, više pučke škole, strukovne škole, šegrtske škole, preparandije, srednje škole) bilo je zabilježeno 281 447 učenika/ica (velika većina kojih je sigurno bila između 7 i 18 godina starosti), dok je po popisu stanovništva 1910. bilo popisano 693 184 osobe između 7 i 18 godina starosti. To znači da možemo procijeniti kako je 1910. oko 40 % osoba između 7 i 18

godina starosti bilo uključeno u službeno javno obrazovanje na nekoj od razina školskog sustava.

Mislimo da navedeni podatak dobro sažima sve parcijalne podatke koje smo u radu iznijeli o pojedinim razinama obrazovnog sustava. Donoseći Zakon o pučkim školama 1874., kojim je uspostavila sistem javnog i obveznog obrazovanja od 7 do 14 godina života, Zemaljska vlada je u području obrazovanja i školstva uvodila načela moderne državne uprave, građansko-liberalne orijentacije i nacionalne legitimacije. Njezina uloga u tom procesu bila je ključna jer reforme obrazovanja nisu proizlazile kao posljedica socioekonomskih promjena niti izraz masovnih društvenih potreba. S druge strane, problemi u provedbi reformi, nezadovoljstvo sporošću ostvarivanja postavljenih zakonskih ciljeva koji su vidljivi u svim podacima koje smo donijeli u ovome tekstu, uključujući i ovaj nekoliko redaka iznad, upućuju na šira ograničenja pokrajinske autonomije Hrvatske i Slavonije uzrokovane njezinom političkom i, posljedično, financijskom pozicijom unutar imperijalne arhitekture Austro-Ugarske Monarhije. U članku smo se, osim općenite slike razvoja obrazovanja kao državne institucije u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, nastojali posebno osvrnuti na razvoj obrazovanja i školstva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Dijeleći u glavnim crtama socioekonomsku strukturu čitave pokrajine (prevladavanje agrarnog stanovništva sa sitnoposjedničkom strukturom), i po pitanju obrazovanja i školstva ovo područje dijelilo je slične probleme, zapreke i zastoje. Osim urbanih središta koja su po svim pokazateljima bilježila iznadprosječne rezultate u razvoju obrazovanja i školstva, prema putem reformi uspostavljenim kriterijima najpogodniju sliku davali su krajevi sjeverozapadne Hrvatske koji su bili tada dijelovi Bjelovarsko-križevačke županije i koji su u mnogim kategorijama iskazivali iznadprosječne pokazatelje na razini pokrajine. Iako su kotarevi sjeverozapadne Hrvatske, koji su bili dijelom Zagrebačke i Varaždinske županije, pokazivali uglavnom ispodprosječne rezultate u odnosu na Hrvatsku i Slavoniju, može se prema nekolicini parametara primijetiti da su se u relativnom smislu kotarevi u Zagrebačkoj županiji uspješnije kretali prema reformskim zahtjevima, dok je Varaždinska županija, unatoč relativno povoljnoj poziciji prije uvođenja reformi, u čitavom razdoblju promatranom u ovome radu uglavnom stagnirala po pitanju razvoja obrazovanja i školstva. Ipak, za potpunije zaključke koji bi slojevitije otkrili društvene i političke faktore relativnog (ne) uspjeha reformi u pojedinim krajevima, trebalo bi provesti minucioznije lokalne studije slučaja. U svakom slučaju, smatramo da dostupni izvori (što smo nastojali pokazati i ovim radom) pružaju potencijal za to.

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv, fond 367, *Republički zavod za statistiku Socijalističke Republike Hrvatske*

Literatura

- Cuvaj, Antun. 1911. *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VI (Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zem. vlade, 1911).
- Cuvaj, Antun. 1911. *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. VII (Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zem. vlade, 1911).
- Giddens, Anthony. 1989. *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism* (Cambridge: Polity Press, 1989).
- Green, Andy. 2013. *Education and State Formation: Europe, East Asia and the USA* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013).
- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992).
- Haselsteiner, Horst. 1997. »Škola i obrazovanje u Ugarskoj u doba dualizma«, u: Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* (Zagreb: Naprijed, 1997).
- Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877/78.* (Zagreb: Kr. hrv.–slav.–dalm. zem. vlada, 1879).
- Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90.* (Zagreb: Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljska vlada, 1891).
- Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu* (Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, 1892).
- Službeni glasnik Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu* (Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, 1911).
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I.* (Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1905).
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II.* (Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1917).
- Vranješ Šoljan, Božena. 1996. »Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.–1918.)«, u: Franko Mirošević (urednik), *Hrvatske županije kroz stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga, 1996).

Development of education in north-western Croatia from 1874 to 1910: quantitative indicators

Summary

The paper discusses the role of the government of the Kingdom of Croatia and Slavonia as a self-governing unit within the Austro-Hungarian Monarchy within creation of a public, general and compulsory system of public education. Based on the analysis of various statistical data, an attempt is made through selected indicators to establish basic theses about whether the initiated educational and school reforms were successful or unsuccessful in practice. An additional task of the paper is to provide more detailed indicators of the structure of education and schooling in the area of north-western Croatia by means of analysing statistical data. Although the emphasis is on public education, the paper presents basic data for other school and educational levels of secondary education as well, so that we can get the most complete picture of education as one of the most important areas in shaping a modern state.

Keywords: Kingdom of Croatia and Slavonia, education, north-western Croatia, education, laws